

Eesti Kirjanike Kooperatiivi kirjandusliku kolleegiumi vaekausil:

Leonid Treti mälestused A. H. Tammsaarest

A. Mäik, A. Gailit, K. Lepik, V. Uibopuu, R. Kolk EKK koosolekul 1958. A-207:5

Eesti kirjanduse ja võib-olla ka kogu eesti kirjakultuuri arenemine paguluses poleks olnud mõeldav ilma Eesti Kirjanike Kooperatiivi ja tema juhtide väsimatu ja missioonitundelise tegevuseta. Rootsi lõunaosas, Skånes, Tartut meenutavas vaikes ülikoolilinnas Lundis üle 40 aasta vastu pidanud väliseesti kirjastus Eesti Kirjanike Kooperatiiv (edaspidi EKK) asutati eesti kirjanike aktsiaseltsina 10. detsembril 1950 Stockholmis. Asutajateks neli meest, kirjanikud Bernard Kangro, Valev Uibopuu ja August Gailit ning metseenina leidur Enn Vallak.

Juba vähem kui aasta pärast, septembris 1951, astus EKK tiibhobuse märgi all avalikkuse ette lisaks asutajatele veel 12 tunnustatumat autorit: Gert Helbemäe, Ain Kalmus, Albert Kivikas, Pedro Krusten, Kalju Lepik, Arvo Mägi, Karl Ristikivi, Karl-Ast Rumor, Ilmar Talve, Arved Viirlaid. Kirjanike Kooperatiivi puhul on esile toodud, et tegu oli eestikeelse ilukirjanduse arendamist südameasjaks võtva kirjanike oma kirjastusega, mille eesmärgid olid vastukaaluks seni tegutsenud Andres Lauri kirjastusele Orto. (Vt A. Valmas, *Edukas ja kõmuline Orto. Kodutanumast kaugel*. Tallinn, 1994, lk 32–62). Puhtäriilistel kaalutlustel tegutsev Orto oli teeninud kirjarahva hulgas õigustatult paha-meelt, selle monopoolsele seisundile maapao raamatuturul taheti pakkuda konkurentsi.

EKK-s seati kirjastuse eesmärgiks *eesti* uudisilukirjanduse arendamine ja väljaandmine ning koguteoste jm trükiste kirjastamine. Kui harvad erandid välja arvata, ei tegelnud kirjastus tõlketeeoste ega näidenditega. Avaldatavate käsikirjadelt eeldati vastamist kirjanduslikult küllalt nõudlikule tasemele. EKK tegevust juhtis kord aastas kokkukutsutav peakoosolek, juhatus ja kirjanduslik kolleegium. Viimasesse kuulus 5–7 tunnustatud autorit, kelle ülesandeks oli kirjastuskava koostamine. EKK asutamise lugu ja ammendav kokkuvõte kirjandusliku kolleegiumi tegevusest on ilmunud Janika Kronbergi põhjaliku, arhiivimaterjalidele ja isiklikele kirjavahetustele tugineva uurimistöona. (Vt Tiibhobuse märgi all. *Algus*. – *Looming* 1998, nr 6, lk 896–910; Eesti kirjandus Eesti Kirjanike Kooperatiivi väravas. – *Akadeemia* 2000, nr 4, lk 695–716.) EKK jõudlust näitab nimetuste hulk ilmunud raamatute bibliograafias: 412 kirjet 78 eesti autorilt ajavahemikus 1951–1993 (vt A. Valmas, 40 aastaga 400 raamatut. *Kodutanumast kaugel*. Tallinn, 1994, lk 7–31). Arhiivi andmetel laekus käsikirju EKK kirjastusse 354, kokku 163 autorilt, kellest 51 ei jõudnud raamatu avaldamiseni ka teistes kirjastustes.¹

EKK pärand jõudis Lõuna-Rootsist Lundist Eesti Kirjandusmuuseumisse 1994. aastal. EKK mahukas arhiiv (fond 341) sisaldab väliseesti kirjanduselu organisatoorset külge puudutavaid materjale tuhandete säilike ulatuses.

Mainigem vaid kirjavahetusi EKK raamatute levitajate ja tellijatega väliseesti kogukondadest kõikidest asukohamaadest, autorite originaalkäsikirju, koguteoste koostamise materjale (nt Meie maa, Universitas Tartuensis jt), kirjastuslepinguid ja honorariläbirääkimisi autoritega, koosolekute protokolliraamatuid, kirjastusesiseseid dokumente (nt asjaajamine trükikodadega).

Kirjandusliku kolleegiumi materjale, millest on osake publitseeritud allpool, on fondis kokku 7 säilitusühikut. Materjalid hõlmavad kirjastuse tööd ajavahemikus 18. novembrist 1951 kuni 29. detsembrini 1984, kokku 894 kirja 1010 lehel. Säilikesse on koondatud EKK sekretäri Valev Uibopuu kirjavahetus kooperatiivi juhtivate kirjanike, kirjandusliku kolleegiumi liikmete ja sadade vähetuntud või alles oma esimesi kirjanduslikke katsetusi tegevate autoritega. Otsused sissetulnud käsikirjade avaldamise või mitteavaldamise kohta langetati kaks korda aastas kirjandusliku kolleegiumi koosolekutel Lundis. Enne lõpliku otsuse vormistamist ja kirjastuse pooleaastaplaanide tegemist liikusid käsikirjad posti teel kolleegiumi liikmete vahel, ka hinnangud käsikirjade kohta saadeti varem kirja teel V. Uibopuule. Lisagem, et ka trükist ilmunud raamatud jõudsid globaalseks arendatud esindajatevõrgu kaudu tellijateni postimüügi teel.

Ei pea vist rõhutama selle materjali väärtuslikkust kirjandusajaloolaste jaoks: lisaks põnevatele statistilistele materjalidele selle eestlaste omapärase kultuurikoguduse maistest tegemistest võimaldab arhiiv lähemalt tutvuda EKK raamatute kirjastamise aluseks olevate nõudlike esteetiliste kriteeriumidega. Ja näeme ka seda, kuidas toimus nende kriteeriumide tasakaalustamine tellijate ootustega – oli ju EKK edu võtmeks töötamine lugejaid arvestava raamatuklubi põhimõttel. Paljudel juhtudel saatis kirjastus suletöö autorile tagasi redigeerimiseks või ümbertöötamiseks, tagasilükkamise korral kommenteeriti

¹ Käsikirjad, mida ei avaldatud, saadeti autoritele reeglina tagasi, paljudel juhtudel nõudsid autorid tagasi ka avaldatud teose käsikirja. EKK arhiivis on käsikirju 192 säilikut (KM EKLA f 341, m 226–359).

sageli käsikirju sisuliselt ning innustati autoreid uuesti katsetama, nagu näeme ka järgneva publikatsiooni esimestest kirjadest L. Treti näidendikäsikirja "Eesti sonaat" tagasilükkamise puhul (vt 1. ja 2. kiri).

Järgnevalt on avaldatud 15 kirja EKK kirjandusliku kolleegiumi kirjavahetusest Leonid Treti, A. H. Tammsaare "Tõe ja õiguse" vene keelde tõlkijaga, tema käsikirja "A. H. Tammsaare, nagu teda tundsin. Mälestusi "Tõe ja õiguse" autorist" kirjastamise asjus. Siinne kirjavahetus algab L. Treti poolse Tammsaare-käsikirjale vahetult eelnenud pakkumisega kirjastada näidend "Eesti sonaat" (1. kiri, 2. 1. [19]55). Tegu on tüüpilise näitega autorite saatkirjadest oma teoste käsikirjadele. Kirjavahetuses jääb viimaseks V. Uibopuu juba üsna teravates toonides kiri (15. kiri, 10. 6 1957), millele L. Trett (EKK arhiivi andmetel) enam ei vasta. Lisandub "omavaheline" kirjavahetus teiste kolleegiumi liikmetega. Nii võimaldab siin toodud kirjavahetus heita pilku ka EKK kirjastuse loomingulisse kööki.

Leonid Treti Tammsaare mälestuste teema pole kirjandusajaloolastele tundmatu. Laiema avalikkuse ette kerkis see seoses A. H. Tammsaare 120. sünnipäevaga, mida kodumail tähistati muu hulgas ka L. Treti eksootilise päritoluga käsikirja avaldamisega "Loomingu" Raamatukogu sarjas (1998, nr 1–3), lisatud olid kirjandusteadlase Eerik Tedre järelsõna ja kommentaarid, samuti A. H. Tammsaarele lähedaste August Arrase ja Leonida Lindsaar-Eliaseri meenutused. Sellest hoolimata tõi L. Treti mälestuste avaldamine kaasa hulganisti kriitilisi ja korrigeerivaid sulehaaramisi. Näiteks teeneka Tammsaare-uurija Leenu Siimiskeri

pahameelt õhutas ajalehes Postimees. Kultuur (30.01.1998) Janika Kronbergi poolt intrigeerivalt raamatu arvustusena esitatud August Gailiti kiri Valev Uibopuule (14. 10. [19]56)², milles A. Gailit kommenteerib L. Treti käsikirja talle omase nurga alt (vt L. Siimisker, Kultuuri, enam tekstikriitilist kultuuri. – Sirp 13.03.1998).

L. Treti mälestusraamatu retseptatsioon 1998. aastal Eestis haakub huvitavalt omaaegsete EKK kirjandusliku kolleegiumi materjalidega, kuigi – nende olemasolust EKM-s ja veel vähem sisust teadsid tollal vaid üksikud uurijad. Näiteks leidub kolleegiumipoolsetes L. Treti käsikirja arutamistes mõtlemapanevaid kirjakohti vastukaaluks Janika Kronbergi väitele, nagu oleks ainult A. Gailiti kiri olnud kaalukeeleks, mis otsustas teose äraütlemise (vt J. Kronberg, Klassika elustumine. – Postimees. Kultuur 30.01.1998).

Milliseks kujunes L. Treti käsikirja saatus pärast selle tagasilükkamist EKK kirjastusest? Nagu selgub siin toodud kirjavahetusest, on käsikirja mõnede peatükkide avaldamisest ajakirjas Olion juttu olnud juba läbirääkimiste ajal EKK-ga (10. kiri, 15. 12. 1956). Kuuludes Austraalias Sydneys ilmunud eesti ajakirja Olion toimetusse kogu selle lühikese ilmumisaaja jooksul (1956–1960, nr [1]–7), ei olnud autoril ilmselt raske oma plaani teoks teha. Aastatel 1957–1959 nägidki käsikirjast välja nopitud 6 osa esmakordset trükivalgust, teiste hulgas ka need, mis olid tekitanud kõige enam probleeme EKK kirjandusliku kolleegiumi vaekausil.

Hiljem, 1970. aastate keskel, saatis L. Trett käsikirja ajakirja Mana toimetajale Hellar Grabbile. Ka tema laitis tervikkäsikirja kirjutamise maha, kuid valis siiski avaldamiseks välja 9 peatükki (1978–1984). Lisagem, et mitmed peatükid kattusid ajakirjas Olion varem avaldatuga (1957–1959).

Pärast käsikirja trükkimist kodumaal (LR 1998) esitab H. Grabbi omaaegsest asjaajamisest L. Tretiga mitu huvitavat fakti ja oletust. Näiteks 1978. aastal Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivi (EKLA f 190, m 10: 13) jõudnud ja raamatu aluseks olnud käsikirjast puuduvad H. Grabbi andmetel kaks viimast peatükki (ptk 21–22), mis olla jäänud omal ajal koos L. Treti

² Sama kiri leidub koos J. Kronbergi põhjalike kommentaaride ja viidetega 1998. aastal aset leidnud Treti-Tammsaare alasele poleemikale raamatus "August Gailit. Kirjad Eesti Kirjanike Kooperatiivile" (Litteraria 15. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Tartu: EKM, 1999, lk 116–124).

³ Väide on kaheldav: L. Treti poolt EKM arhiivile saadetud käsikirjas on viimaseks 20. peatükk, "Teisepool segaste aegade keerist", selle järel on kirjutatud "Lõpp". Teiseks on L. Treti mälestuste käsikirjas 178 lehekülge, s.o sama palju, nagu on mainitud ka ajakirjas Olion ilmunud toimetuse saatesõnas (Olion 1957, nr 3, lk 13).

kirjadega Mana toimetuse sahtlisse³. Kommenteerides L. Treti käsikirja tagasisaatmist EKK kirjastuse poolt oletab H. Grabbi, et EKK kolleegiumis kõige enam kõhklusi tekitavaks teemaks võis olla K. Pätsi kriitiliselt puudutavad peatükid – selle kohta leidub tõendust ka siin järgnevalt publitseeritud kirjades. Teiseks oletab ta, et A. Gailit eitas käsikirja sellepärast, et selles avaldus Tammsaare "pahur hoiak" tema eluaegse sõbra luuletaja Henrik Visnapuu suhtes. Salajasemaks põhjuseks võisid aga H. Grabbi järgi olla "keerulised sammud, mida Tammsaare ette võttis, leidmaks võimalust "Tõe ja õiguse" väljaandmiseks Nõukogude Liidus. /- -/ See oli ju peaaegu et koostöö surmavaenlase, Vene Nõukogude impeeriumiga. Ja mis veel hullem, Tammsaare kasutas Üleliidulise Välismaaga Kultuurisidemetete Arendamise Ühingu, VOKSi abi" (vt H. Grabbi, Kommentaare Leonid Treti raamatule Tammsaarest. – Sirp 22.05.1998, lk 14). Viimased oletused EKK kolleegiumi kirjavahetuse põhjal kinnitust ei leia.

Otsustades Leonid Treti käsikirja üle eri mandritel ja erinevatel aegadel, on nii EKK kolleegium kui ka H. Grabbi jõudnud sarnastele järeldustele: hinnata tuleb autori mahukat tööd ja huvitavat materjali, kuid põhjaliku redigeerimise ja kommentaarideta on see raamat avaldamiseks kõlbmatu. Kummalgi kirjastajal ei õnnestunud omal ajal autorit ümber veenda, kuid selle seisukoha õigsust näitab pärast käsikirja avaldamist LR-s (1998) kodulemail arenenud kriitika-kommentaari laine, nende hulgas oletused EKK kui esimese eksperdi arvamuste kohta. Olgu järgnev publikatsioon ühe kirjandusloolise vajakajäämise täiteks ja põneva kirjandusepisoodi avamiseks.

Kirjavahetuses on kokku 15 kirja, mis tulevad avaldamisele kahes järjestikus Tuna numbris. Esimeses osas on kirjad, mis peegeldavad enam EKK igapäevast tööd (kirjad 1–10), järgnevad Leonid Treti A. H. Tammsaare käsitusel pikemalt peatuvad arutlused (kirjad 11–15). Autorite keelepruuk vastab originaalile, vaikimisi on parandatud trükivead.

Kommenteerinud Marin Laak

■ 1. kiri

Adelaide, 2. 1. 55

Eesti Kirjanike Kooperatiivile.

Lugupeetud härrad!

Saadan siinjuures Teile oma draama "Eesti sonaat"¹, paludes Teid võtta kaalumise alla selle kirjastamise võimalusi.

On selge, et näidendite kirjastamine meie oludes ei ole tasuv, kuid nende kirjastamine on siiski hädatarvilik meie pagulusteatri edasipüsivuse huvides, sest see on mõeldav vaid sel juhul, kui saadakse üle akuutsete algupäraste näidendite puudusest.

Pakutava draama kvaliteet on, muidugi, omaette küsimuseks.

Mis puutub draama ülesehitusse, siis käsikirjaga tutvunedes näete, et see draama kaldub tugeval määral kõrvale ortodoksaalse ülesehituse põhimõttest, sest peamise dramaatilise võitluse ja konflikti vastaspooleks on siin mitte niivõrd inimesed, kui saatus või olukord, milline on peategelaseks ka sekundaarsetes võitlustes ja intriigides, millised hargnevad näiliselt inimeste vahel otse meie silme ees.

Selline ülesehitus on valitud tahtlikult ja teadlikult draama ideelise avaruse huvides. Sellisest ülesehitusest tingitud omaduste tõttu tuleb selle draama edukas lavastamine kõne alla vaid hea ning kogenud lavastaja poolt ja heade ning andekate jõududega. Nõrkade jõududega ei pääse see draama mõjule.

Kirjastamise puhul sobiks kaanepildiks kolmandas vaatuses toodud unenäo motiiv (24. lhk.), kuna see kriipsutaks alla selle näili-

¹ Näidend oli valminud 1953–1967, hiljem on autor teost täiendanud epiloogiga. "Eesti sonaat" ilmus autori kirjastusel 1967 Adelaide'is (ingl k 1969). 1955. a valmis näidend "Torm Kadriorus" (Adelaide 1967, ingl k 1969), milles tegevustik toimub 1746. a Katariina II külaskäigu ajal Tallinnasse (vt M. Valgemäe, Teatrikroonika. – Mana 1968, nr 34, lk 121–122). Autori ilukirjanduslikest ambitsioonidest kõnelevad veel mitmed katsetused, mis on aga enamasti jäänud laiema tähelepanuta (nt piibliaineline luulekogu "Laterna magica", dokumentaaljutustus "Hango kroonika", foljetonikogu "Dr. Ämbri lood" jt).

selt realistliku draama mitterealistlikke aspekte, aidates nii lugejat draamale õigest küljest lähenemisel.

Palun mulle teatada (lennupostiga) – kui asi niikaugel on, – kas selle draama kirjastamine Teie poolt osutub võimalikuks või mitte. Eitaval juhul palun saata mulle käsikiri tagasi (hariliku postiga). Kirjavahetuse ja käsikirja tagasisaatmise kulud tasun Teile ära.

Teie vastust ootama jäädes

Teie

L. Trett

Leonid Trett, 75 Overland Rd., Croydon
Park, Adelaide, S. A., Australia

■ 2. kiri

Lund, 21. 1. 1956.

V. a.

hr. L. Trett,

Mõne päeva eest saatsime Teile hariliku postisaadetisena, tähitult, tagasi Teie näidendi "Eesti sonaat", käsikirja. Palume tõsiselt andeks, et käsikiri on meie käes nii kaua aega tulutult seisnud. Meil ei ole puudunud tõeline tahe, ka selliseid asju kirjastada², kuid praegune majanduslik olukord, kus isegi ettevõtte ruumide küsimus veel lahendamata³, ei julgusta meid selleks.

Käsikirja ennast oleme lugenud suure huvi ja sümpaatiaga. See on osavalt ja efektiivselt üles ehitatud, sündmused hargnevad nõnda, et surnud kohti ei teki, huvi püsib pingul algusest kuni lõpuni. Ainsaks kunstilis-psühholoogiliseks puuduseks võiks ehk pidada seda, et tegelased liig järsult jagunevad headeks ja halbadeks, s. o. eestlasteks ja austraallasteks. Viimased on nagu udu või müüri taga, ja ainult karikeeritud. Kindlasti leidub ka nende hulgas sikke ja lambaid, nii nagu eestlastegi hulgas. Mõni positiivne kujud nendest välja tuua, ei teeks tasakaalu mõttes paha. Ja ühe sellise suu kaudu kohalikku mentaliteeti arvustada, oleks palju veenvam.

Kindlasti meie nüüd amatöörteatreiks muutunud suuremad lavad oleks Teie käsikirjast huvitatud⁴. Soovitame tingimata nendega kontakti võtta ja usume, et see leiaks menüü esituse nii mõnelgi pool.

Austavalt Teie

V. U. [ibopuu]

² Kirjastuse poolt tagasilükatud vähegi arvestatavate näidendikäsikirjade arvuks pakub J. Kronberg arhiivandmetele toetudes 5. Pärast L. Treti näidendi "Eesti sonaat" tagasilükkamist on oma näidendi Lundi saatnud ka L. Treti hea tuttav Yri Naelapea lootusega, et tal õnnestub mõjutada kirjastust tegema erandit oma Muinas-Eesti ainelise värssdraama "Maru" puhul (KM EKLA f 341, m 123; 1, 1 154 /158). Ka see näidend jääb EKK-s ilmumata ning avaldatakse peagi ajakirjas Olion, mille peatoimetaja Y. Naelapea oli.

³ EKK algusaastatel asus kirjastuse kontor B. Kangro köögis tema Måsvägeni korteris, laoruumidena olid kasutusel saun ja kartulikelder (vt J. Kronberg, Tiibhobuse märgi all. Algas. – Looming 1998, nr 6, lk 905). Seega oli ruumiprobleem terav ning käesoleva kirja kirjutamise aegu olid idanemas majaostu plaanid. Oma majja (Fjelievägen 36) jõudis kirjastus lõpuks 1956. a kevadeks.

⁴ Näidend leidis lavaletoomist vähemalt kahel korral, Adelaide'is ja Chicagos.

⁵ Sõjajaegsed ja -järgsed rändevood olid 1950. aastateks enam-vähem raugenud. Läänes olid suuremateks asukohamaadeks jäänud Ameerika Ühendriigid (30 000), Rootsi (22 000) ja Kanada (18 500); enam-vähem ühesuguses suurusjärgus oli eestlaste arv Austraalias (7000), Lääne-Saksamaal (6000) ja Inglismaal (5000). Kokku on viimaste andmete kohaselt eestlaste arvuks Läänes pärast II maailmasõda pakutud ca 87 000 (R. Raag, Eestlane väljaspool Eestit. Tartu, 1999, lk 76). Lätlasi oli pagulusse siirdunud üle 100 000.

■ 3. kiri

Adelaide, 25. 4. 1956
L. Trett
75 Overland Road,
Croydon Park, S. A.
Australia

Lugupeetud härra V. Uibopuu!

Tänan Teid Teie lahke kirja eest, ühtlasi ka selle heatahtliku hinnangu eest, mis andsite selles mu näidendi "Eesti sonaat" kohta.

On vägagi arusaadav, et näidendite kirjas-tamise kui majanduslikult mitte tasuva ette-võtte vastu. E. K. K.-l puudub huvi. Kahju on aga küll, sest seega üks olulisi loomingulisi alasid ja üks tähtsamaid kultuurilisi tegureid on jäetud vaeselapse ossa. Kuid nii see on mitte üksnes meil, vaid ka lätlastel, kellede arv paguluses pealegi ületab meie arvu tunduvalt⁵. D. P. ajajärgu⁶ lõppemise järele pole meil kirjastatud ühtegi näidendit.

Muuseas, mul on lõpule viidud käsikiri "Tammsaare, nagu teda tundsin. Mälestusi "Tõe ja õiguse" autorist". Käsikiri sisaldab isik-likke mälestusi Tammsaarest, kellega olin sõb-ralikus ja usalduslikus vahekorras ta elu vii-mase viie aasta jooksul. See vahekord tekkis ajast, kus tõlkisin vene keelde "Tõde ja õigus" I. Rohkete avalikkusele tundmata andmete kõrval käsikirjas tuuakse esile ka mitmed Tammsaare elu ja isiku aspektid, milledest meie avalikkusel ei ole aimu.

Tahaks siinjuures küsida, kas E. K. K. ei oleks huvitatud neist mälestusist?

Vastava huvi puhul saadaksin käsikirja tut-vumiseks.

Saatmise korral tahaks aga saada vastuse küll kiiremalt, kui sain oma näidendi puhul⁷, sest ei tahaks küll olla nii kaua aega seotud kätega oma käsikirja puhul, mida ka kindlasti arusaadavaks peate.

Tervitades Teid südamlikult ja Teile isikli-kult ning E. K. K.-le edasist edu soovides

Teie
L. Trett

■ 4. kiri

Adelaide, 20. 5. 1956

Lugupeetud härra V. Uibopuu!

Tänan Teid Teie kirja ja ettepaneku eest saata mu töö Tammsaare kohta tutvumiseks EKK-le.

Saadan käsikirja teele paari nädala pärast, millal saan kätte fotokoopiaid dokumentidest, mis kuuluvad käsikirja juurde⁸. Negatiive neist ei ole mõtet praegu saata – seda võib teha hil-jem tarviduse korral.

Saadan käsikirja tähitud saadetisena hari-liku postiga, milline viis on küll aegaviitev, ent oma elu reaalsete tingimuste kohaselt pean tahes-tahtmata arvestama selle võrdlemisi suure hinnavahega postikuludes, mis on sel-lise koguka käsikirja juures lennu ja hariliku postiga saatmise vahel.

⁶ Mõeldud on sõjajärgseid aastaid, mil Baltikumist ja muudelt Ida-aladelt tulnud sõjapõgenikud pai-gutati ümberasustatud isikutele mõeldud D.P. (*Displaced Persons Camp*) ehk nn diipii laagrites-se, kus enne ümberasumisluba tuli põgenikel sa-geli veeta 5–6 aastat. Laagriteks olid rekvireeritud purustamata kasarmud või barakid, mis olid rel-vastatud valve all ja piiratud okastraadiga. Suurim eestlaste laager asus Saksamaal Geislingenis USA okupatsioonitsoonis, sinna oli sattunud palju loo-meinimesi, mistõttu oli võimalik arendada ka üsna hoogsat kultuuritegevust, näiteks töötasid laulu-koorid, etendusi andis näitetrupp jpm.

⁷ Mõeldud on näidendit "Eesti sonaat", mille pu-hul kulus äraütleva teate saatmiseks aasta. V. Uibopuu kiri vastusega pole säilinud, kuid käes-oleval kirjal leidub V. Uibopuu käsikirjaline mär-kus: "Vastatud, et saadaks näha. 6. 5. [19]56".

⁸ Tegu on A. Hansen [Tammsaare] nelja postkaar-diga (27.03.1935 – 16.10.1936) Leonid Tretjake-wičile [Tretile] (KM EKLA f 190, m 10: 10), tõlkija kirjavahetusega Moskvas asunud kirjastusega Gozlitizdat (f 190, m 10: 12), A. H. Tammsaare sõ-nasetustega "Tõde ja õigus I" venekeelse tõlke jaoks (f 190, m 10: 11) ning kaardikesega (03. 1940) Käthe Hanseni (1896–1980) tänuga L. Treti kaas-tundeavalduse eest (f 190, m 10: 15). Fotokoopiaid nendest dokumentidest on originaalkäsikirjas sis-sekleebituna illustatsioonide asemel, LR-i 1998. aasta väljaandes pole neid kasutatud. Varustatuna E. Tedre kommentaaridega on kirjad ilmunud A. H. Tammsaare "Kogutud teoste" 18. köites "Kirjad" (Tallinn, 1993, lk [401]–404).

Ärasaاتمist kinnitan Teile erikirjaga. Palun lahkelt kinnitada mulle ka käsikirja kättesaamist.

Kirjastamise võimaluste puudusel tahaks tungivalt käsikirja tagasi saata, mida kindlasti lubate mulle.

Jään ka kindlasti lootma sellele, et EKK vastuse – kas jaatava või eitava – saan normaalse ajavahemiku ulatuses, mis oleks mulle olulise tähtsusega seisukoha võtmiseks selle pinnasondeerimise puhul, millega esineti selle käsikirja asjus teisalt.⁹

Tunnen muide tõsist rõõmu, et töö Tammsaare kohta – olgu selle väärtus nii väike kui ta on – sai valmis ja vabanen seega kohustusest, mida tundsin südames oma mälestuste kirjapaneku vastu aastate vältel.

Tervitades Teid ja Teile kõigile kõike head soovides

Teie
L. Trett

■ 5. kiri

Adelaide, 16. 6. 1956

L. Trett
75 Overland Road,
Croydon Park, S. A.
Australia

Lugupeetud härra V. Uibopuu!

Saatsin Teile täna ära käsikirja "Tammsaare, nagu teda tundsin". Teele see läks tähtitud saadetisena, kuid hariliku postiga, nii et võtab oma 4–5 nädalat enne kui jõuab kohale.

Väike viivitus ärasaاتمisega oli tingitud sellest, et tahtsin ümber kirjutada mõned leheküljed, kus tegin vahepeal parandusi, ja pidin ootama selleks sobivat aega.

Loodan, et käsikiri jõuab korralikult kohale ja et varsti Teil ja Teie kolleegidel avaneb seega võimalus teha oma hinnangu.

Tervitades Teid ja Teile ning EKK-le kõike head soovides

Teie
L. Trett

⁹ Autor võib silmas pidada eelkõige EKK-ga konkureerivat kirjastust Orto. Pärast käsikirja tagasisaاتمist EKK-st jõuavadki L. Treti mälestused Ortosse, kuid ka sealt antakse äraütlev vastus, käsikiri jääb väliseesti kirjastustes tiirutama edaspidigi (vt E. Teder, Leonid Trett ja tema mälestused Tammsaarest. – Rmt: A. H. Tammsaare, nagu teda tundsin. Tallinn, LR 1998, lk 162). Lepingust Y. Naelapea ajakirjaga Olion tuleb juttu järgmistes kirjades.

■ 6. kiri

Adelaide, 1.9.1956

Lugupeetud härra V. Uibopuu!

Saatsin 15. juunil k. a. tähtsaadetisena hariliku postiga EKK-le Teie nimele adresseeritult, oma käsikirja "Tammsaare, nagu teda tundsin".

Kuna pole saanud oma palve kohaselt Teilt kinnitust käsikirja kättesaamise kohta, tunnen muret selle üle, kas ta on ikka korralikult kohale jõudnud.¹⁰

Oleksin Teile tänulik, kui Teie informeerikssite mind lahkelt, kuidas selle asjaga on.

Tervitades Teid
Teie
L. Trett

■ 7. kiri

Kuddby, 4. 9. 56.

Kulla Valev!

Käsikirjad on läbi vaadatud ja leitud olevat umbes sihukesed:

Tammsaarest kirjutatud lugu¹¹ on väga huvitav ja äärmiselt väärtuslik kirjandusloolise materjalina. Avaldamiseks siiski pisut liiga väheütlev, et teose mõõte välja anda. Kohati ta "katkub" Tammsaare iseloomustuse tükki-deks ja annab oma analüüsi elavate mälestuste asemele. Selles mõttes on esimene osa faktilise materjaliga seoses huvitavam. Üllatav oli see T.[ammsaare] "viha" Pätsi vastu, mida autor nii rõhutab. Minu teades ju "vaikival ajastul" mingit otsest survet autoritele ei avaldatud – ja kuidas muidu sai T. [ammsaare] avaldada "Kuningal on külm"¹² ja terve rea väga teravaid artikleid "Vaba Maa" kontserni ajalehtedes ning "Tänapäevas"¹³. Kas seal ei olnud ergahingelise kirjaniku autosugestioonil rohkem tegemist kui millelgi muul. Käekirja segaseks muutumine viitab minu arust rohkem

kirjaniku mingile sisemisele füsioloogilisele tõvele kui ainult psüühilistele nähetele, kuigi need kaks moodsa teaduse järele kulgevad paralleelselt ja mõjutavad vastastikku teineteist. Millesse T.[ammsaare] õieti suri? Kas surmaeelsetes salajase haiguse nähetes ei peitu ka osa seletust autori poolt esile toodud nähetele.

Käsikiri on, nagu öeldud, äärmiselt väärtuslik materjalikogu, autor näib olevat täiesti siiras seal, kus ta ise ei asu järeldusi tegema. Sellest võiks avaldada katkeid "Tulimullas" ja kas Kooperatiiv ei saaks kuidagi omandada käsikirja arhiivi jaoks ilma avaldamise kohustusega.¹⁴

Edasi on käsikirjade osas lugu juba kurvem:

Merelaht¹⁵ on igati naiivne ja nõrk – tüüpiline näide sihukesest "kirjandusest", mida õige palju valmis vorbitakse ilma mingite eeldusteta kui ainult tahtest "kirjanikuks saada"

¹⁰ Kirjal V. Uibopuu käsikirjaline märkus: "Vastat.[ud] 11. 9. [19]56."

¹¹ Mõeldud on L. Treti käsikirja "A. H. Tammsaare, nagu teda tundsin" (1956).

¹² "Kuningal on külm". Näidend 3 vaatuses ja 4 pildis. Noor-Eesti, 1936 (108 lk).

¹³ Nt artiklid: "Vaimline töö ja tasu" (Vaba Maa, 11.02.1935, nr 36), "Absoluutsest ja relatiivsest" (Tänapäev 1937, nr 3) jms. 1930. aastate lõpul tegi A. H. Tammsaare tihedalt koostööd veel noorteväljaannetega Eesti Noorus ja Meie Noorus, samuti väljaannetega Nädal Pildis, Uus Eesti ja Rahvaleht.

¹⁴ Käsikirja loovutamist EKK-le ilma selle avaldamise kavatsusega kirjastus reeglina ei palunud. Käsikirju, mis ei sobi vertikalikul kujul kirjastamiseks, säilitatakse kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis, ka A. H. Tammsaare kohta on siin talle mitmeid huvitavaid materjale. Näiteks omavad kirjanduslooliste allikatena suurt väärtust A. H. Tammsaare ja Bernard Linde kirjavahetus (1912–1939) ning B. Linde mahukas käsikiri "A. H. Tammsaare oma elu töes ja õiguses" (KM EKLA f 209, m 2: 1, 358 l.), samuti Aleksander Sibula mälestustekillud (nt f 288, m 5: 9).

¹⁵ Mõeldud on Kusta Merilahti, kes saatis kirjastusele romaani "Purustatud Elu" (25.03.1956, vt KM EKLA f 341, m 123: 1, l. 111/115). Autorile saadetakse äraütlev kiri (20.11.1956) lakoonilise põhjendusega: "Kahjuks pole meil võimalik teost avaldada, kuna selle kunstilist kujundust peetakse nõrgaks." (KM EKLA f 341, m 123: 1, l 141/145).

või "oma elulugu" kirja panna, enam või vähem moondatud kujul. Ei ole minu meelest mingit mõtet seda ringi lasta käia. C- – kui kasutada rootsi hinde tabelit.

Reinans¹⁶ (25–30 a. noormees, mäletan laagrist) on ohtralt lugenud rootsi fyrftialiste ja tahtnud panna ka midagi taolist kirja pagulaselust, õige süngelt, naturalistlikult ja telegrammistilis, ohtralt assotsiatiivseid võtteid kasutades. Kohati ta ju saavutab teatud meeleolu, kuid tervikuna jookseb teos tühja, on lühikesest stiilist hoolimata igav ja laialivalgub, mingit ühtset ideed ega kompositsiooniprintsipi ei ole. Ei saa ka kuidagi arvesse tulla, kuid huvi mõttes võiks ju kolleegium seda lehitseda.

[Arvo Mägi]¹⁷

■ 8. kiri

Adelaide, 18. 9. 1956

Lgp. härra V. Uibopuu!

Olles mures oma käsikirja pärast saatsin Teile mõni aeg tagasi järelepärimise selle üle, kas ta on kohale jõudnud, kuid vaevalt sai see järelepärimine teele saadetud, kui Teilt saabus kiri, millest selgus, et käsikiri on viimaks kohale jõudnud. Seega mure käsikirja kohalejõudmise suhtes on kõrvaldatud.

Täna käesolevaga Teid Teile lahke kirja eest. Näib, et selle pika maa tagant tuleb ikka kasutada lennuposti hoolimata kuludest, muidu asjaajamine venib liiga pikaks. Kuid peasi, et käsikiri ei läinud kaduma.

Nüüd jääb oodata, millisele seisukohale asub EKK kolleegium.

Lootes, et see seisukoht saab peatselt teatavaks ja Teile ning EKK-le kõike head soovides

Teie
L. Trett

¹⁶ Selekteerides tundmatute autorite esimesi suletoid teradeks ja sökaldeks tuli EKK kirjanduslikul kolleegiumil ette ka lapsusi. Kirjas on mõeldud Alur Reinansit (s 1932), kellest hiljem kujunes noorema põlvkonna pagulaste seas arvestatav kriitik. 1956. aastal oli A. Reinans saatnud EKK-s kirjastamiseks romaani "Naera, Inimene!" (17.08.1956, vt f 341, m 123: 1, l 128/131). Kirjandusliku kolleegiumi liikme A. Gailiti arvamuse järgi on romaan nii kehv, et sellele ei tasuks üldse sõnu raisata. "See on lihtsalt sellest klassist, kus ilma põhjendamata saadetakse käsikiri heade tervitustega tagasi. Telegrammi stiilis jobudus. Ei taipa üldse, missugune tegelane mida räägib ja parem olekski kui ei räägiks, sest ühelgi pole midagi ütelda. Loed hoolikalt, end sundides, käsikirja läbi, kuid ükski kuju ei saanud pisemadki nägu. Ja siingi, kõik tegelased, pagulased, aina litsid ja joodikud, kel pole üldse midagi muud mõtelda ega teha, kui juua ja naiste himuraid kintse himustada. Jäi kogu tööst meelde ainult peldikud, vorst ja naiste kintsud." (KM EKLA f 341, m 123: 1, l 137/141). Kolleegiumi

liikmete arvamused läksid selle teose puhul küll mõneti lahku. Teine liige, A. Mälk leiab, et noore autori lühiütlemised ja "mõtte-meeleolu liikumiste väikeste värvi laikudena paberile panek annab palju õhku, lühitabavust ning teeb lugemise kergeks". Väljaandmist EKK-s takistab ainult teose "tagahoovlik" aines, mida kirjastus ei saa endale oma "lugejateringi" tõttu lubada. (KM EKLA f 341, m 123: 1, l 143/147). Romaan ilmus järjena Manas (1957–1959), A. Reinans oli ajakirja toimetuse liige. ¹⁷ Arvo Mägi (s 1913) – luuletaja, prosaist, kirjandusteadlane, esseist ja ajakirjanik, väliseesti kirjanduse viljakamaid autoreid ja väsimatu sulamees; kinnitatud EKK juhatuse poolt kirjandusliku kolleegiumi liikmeks 1951. a, jäi EKK kirjastusplaanu suunama kuni lõpuni.

■ 9. kiri

Lund, 7.11.56.

Armas Mälk!¹⁸

Juuresolevalt saadan Sulle tutvumiseks ühe huvitava käsikirja – teos Tammsaare kohta. Seda pakutakse meile avaldamiseks. Ole hea, loe läbi ja ütle mis arvad.¹⁹

Kuidas on käinud Sinu enda käsi ning kuidas areneb Su romaan?²⁰ Varsti ligineb uue poolsarja kava koostamine, siis oleks hea teada, mitmendana ja missugusel kohal võiksin Sinu teose üles võtta.

"Jutte lindudest" reklaami hakkame edaspidi tõesti teostama nii nagu soovitasid.²¹ Kas Sa ei tahaks teosele kirjutada uue trüki jaoks eraldi värske, aktuaalse eessõna?

Kõigi heade soovidega
Sinu
U.[ibopuu]

■ 10. kiri

Adelaide, 15. 12 1956

**Lgp.
hr. V. Uibopuu!**

Et vältida arusaamatusi seoses mu käsikirjaga "A. Tammsaare, nagu teda tundsin", miline on E. K. Kooperatiivis kaalumisel, palun võtta teadmiseks, et andsin Sydneys asuvale härra Y. Naelapeale²² õiguse avaldada väljavõtteid sellest "Olionis". Väljavõtted pidid ilmu- ma "Olioni" teises numbris, mis ilmub jaanuaris, ja nende valik on jäetud hra Y. Naelapea hoolde.²³ Avaldamisele ei tule aga mu erisoo- vil peatükk, mis käsitab A. Tammsaare vahe- korda K. Pätsiga, kuna selle avaldamine tervi- kust eraldi ei ole soovitav.²⁴

Arvan, et selle loa andmisel hra Y. Naela- peale ma ei talitanud ebakorrektselt EKK suhtes, sest seni, kuni ma pole saanud EKK poolt jaatavat vastust, ma ei tohiks olla üksikute väljavõtete avaldamisel seotud. Jaatava vastu- se saamisel loa andmine väljavõtete avaldami- seks kuuluks, loomulikult, juba EKK kompet- tentsi.

¹⁸ August Mälk (1900–1987), teenekas proosa- ja näitekirjanik, oli kirjanike kirjastuse idee kujune- mise juures selle algusest peale, kuid formaalselt liitus EKK-ga 1954. a. pärast tagasiastumist kirjas- tuse Orto nõukogu esimehe kohalt. A. Mälk kuu- lus EKK kirjandusliku kolleegiumi liikmete hulka kuni lõpuni.

¹⁹ Enne on käsikiri olnud lugemiseks A. Gailiti käes, vastus tema hinnanguga on dateeritud 14. 10. [19]56 (vt August Gailit. Kirjad Eesti Kirjanike Kooperatiivile. Koost. ja komment. J. Kronberg. Litteraria 15, Tartu, EKM, 1999, lk 116–124).

²⁰ Mõeldud on romaani "Päike küla kohal" (Lund, 1957).

²¹ A. Mälk, Jutte lindudest. – Jutustusi merelindu- de elust. 2. tr Lund, 1959.

²² Yri Naelapea (1896–1969) – ajakirjanik ja lite- raat; asutas 1929. a Tartus oma kirjastuse ja hak- kas välja andma rikkalikult illustreeritud populaar- set kultuuriajakirja Olion (1930–1936). Asudes Austraalias Sydneys (1949–1958), taastas ajakirja järjepidevuse alates VII aastakäigust (1956) ja jäi

selle peatoimetajaks kuni lahkumiseni Ameerika mandrile (1958). Eesti Rahvusliku Ideoloogia, Kultuuri ja Majanduse Ajakiri Olion ilmus Sydneys 7 numbrit (1956–1960).

²³ L. Treti käsikirjast ilmusid Olionis järgmised peatükid: "Kas Tammsaare oli kommunist?" ja "Kas Tammsaare oli ateist?" (Olion 1957, nr 3, lk 13–16), "Masendav ülestunnistus "Tõe ja õiguse" koh- ta" ja "Tammsaare *pater famillae* osas" (Olion 1957, nr 4, lk 25–31, 34), "Tammsaare väliselt" ja "Elu rutiini järgi" (Olion 1958, nr 5, lk 36–40) ja "A. Tammsaare laureaadin" (Olion 1959, nr 6, lk 39–41).

²⁴ Mõeldud on 12. peatükki "Tammsaare hoiak Konstantin Pätsi suhtes" (LR 1998, lk 114–122), kuid seda suhet väljendab adekvaatselt ka "A. Tammsaare laureaadin" (ptk 13), milles vä- rikalt kirjeldatakse A. Tammsaare demonstratiiv- set keeldumist tema auks korraldatud pidulikust õhtusöögist Kadrioru lossis. Just nende peatükki- de sisust sõltus paljude arvates käsikirja sobima- tus EKK kirjastusele.

Ära ütelda hra Y. Naelapeale mul oli raske, kuna see tähendaks toetuse keeldumist "Olionile", mis osutub igatepidi tervitatavaks ürituseks²⁵.

Üksikute katkendite avaldamine ei tuleks ju EKK-le ühelgi juhul kahjuks. Kui EKK lükab kirjastamise ettepaneku tagasi, pole sellega midagi katki; kui aga ta nõustub kirjastamisega, katkendite avaldamine väikse eelreklaamina tuleb isegi kasuks.

Loodan ühtlasi ka, et EKK vastus ei lase end enam kaua oodata ja ma vabanen varsti olukorrast, kus olen käsikirja suhtes kinniste kätega ja ei tea, kuidas reageerida ühe ja teise huviavalduse puhul.

Soovin nii Teile isiklikult koos perega kui ka EKK juhatusele rõõmsaid jõulupühi ja õnnelikku uut aastat. Arvan, et eelolev aasta kujuneb pöördeliseks meie ajastu ajaloos, tuues esile põhjalikke muudatusi Ida Euroopas kommunistliku režiimi pankroti tulemusena.

Tervitades

Teie

L. Trett

(järgneb)

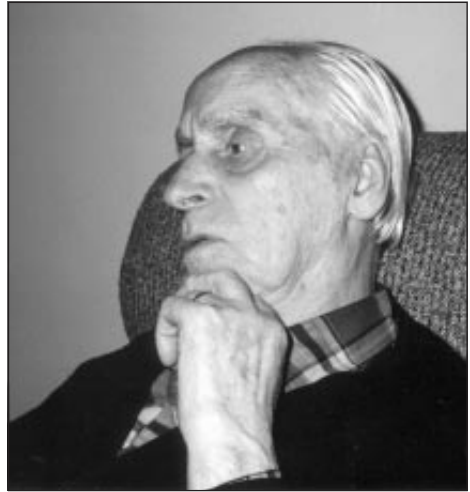
MARIN LAAK
(1964)

Eesti Kirjandusmuuseumi
kultuuriloolise arhiivi teadur
(*mag. phil.*),
uurib kirjandusteoste
retseptsiooni ja eesti
kirjanduskriitika ajalugu.

²⁵ L. Treti mälestusteos A. H. Tammsaarest on pühendatud Yri Naelapeale "tagasihoidliku, kuid siira tunnustuseavaldusena tema ennastsalgava ja viljaka tegevuse eest Eesti kultuuri huvides Lõunaristi all". L. Trett oli Y. Naelapea toimetuse liige kogu ajakirja ilmumise aja vältel (1956–1960).

LEONID TRETT

Leonid Trett (kuni 1955 Tretjakewišt, Tretjakewič) (1905–1990) sündis Tallinnas poola-leedu ja eesti segaperekonnas, lõpetas Tartu Ülikooli õigusteaduskonna (1927), töötas edukalt erialal. 1941 mobiliseeriti Punaarmee, langes sakslaste kätte vangi, misjärel leidis tööd Tallinnas, 1944 lahkus Austriasse, edasi Saksamaale. Aastast 1949 kuni elu lõpuni töötas ja elas Austraalias. Tõlkis 1935. aastal vene keelde A. H. Tammsaare "Tõe ja õiguse" I osa. Käsikiri jäi Nõukogude Venemaal avaldamata ja läks kaduma, kuid L. Trett on jäänud kirjandusluku palju poleemikat tekitanud mälestusteraamatuga "A. H. Tammsaare, nagu teda tundsin" (1956/1998), milles ta meenutab kohtumisi kirjanikuga 1930. aastate teisel poolel. Mitmete teiste hilisemate kirjanduslike katsetuste seast on tõstetud esile mälestusraamatut "Hanko kroonika" (Stockholm, 1989), milles kirjeldatakse elu Nõukogude sõjaväebaasis.

L. Trett oma kodus Austraalias Adelaide'is 20.12.1989

Valev Uibopuu ja Bernard Kangro

VALEV UIBOPUU

Valev Uibopuu (1913–1997) – pärit Võrumaalt, 1930. aastatel töötas mitme väljaande juures ajakirjanikuna, samal ajal hakkas avaldama esimesi ilukirjanduslikke töid. Pögenes 1943 Helsingisse, 1944 Rootsi, jätkas tööd ajalehe Välis-Eesti toimetuses (1944–1953). Lõpetas Lundi ülikooli (1958, litsentsiaadikraad 1967), kaitses väitekirja soome-ugri filoloogial (*dr. phil.* 1970). Kuulus Eesti Kirjanike Kooperatiivi asutajate hulka (1951), töötas EKK kirjastuses (1953–1970), hiljem Lundi ülikoolis dotsendina ja Soome-ugri Instituudi juhatajana (1971–1980). Kirjanikuna alustas avaldamist 1930. aastatel, kokku ilmunud 20 raamatut, nendest 13 EKK-s. Esile tõstetud romaane "Janu" (1947), "Markuse muutumised" (1961) ja "Lademed" (1970). Kuulus Välismaise Eesti Kirjanike Liidu juhatusse, Eesti PEN-klubisse, oli Rootsi Kirjanike Liidu liige.